

KOGNITIV TILSHUNOSLIKDA FREYM VA SSENARIYLARNING O'RGANILISHI

Axmadaliyeva Gulmira Marufjon qizi,

Farg'ona davlat universiteti,

Ingliz tili o'qitish kafedrası metodikasi o'qituvchisi,

E-mail: gulmiraaxmadaliyeva594@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada kognitiv tilshunoslik sohasining paydo bo'lishi, ushbu sohaning muhim elementlari bo'lgan freym, ssenariy va konsept tushunchalarining ingliz va o'zbek tillaridagi ifodasi va qo'llanilish masalalari o'rganib chiqildi. Ushbu sohada ish olib borgan ko'plab tilshunos olimlarning izlanishlari va xulosalari tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar: *kognitiv tilshunoslik, konsept, freym, ssenariy, konsepsiya, termin, qo'rquv, kognitiv qatlam.*

Tilshunoslik sohasining muhim terminlaridan biri "Kognitiv tilshunoslik" tushunchasining paydo bo'lishi haqidagi ilk nazariyalar asosan, amerikalik tilshunos olimlar J.Miller, J.Bruner, J.Lakoff, R.Langaker, R.Jakendofflarning ilmiy ishlarida ko'zga tashlanadi. "Kognitiv" so'zi inglizcha "cognize" so'zidan olingan bo'lib. *bilmoq, anglamoq, tushunmoq* kabi ma'nolarni ifodalaydi. (1)

Kognitiv tilshunoslik terminining etimologiyasiga nazar tashlaydigan bo'lsak, bu soha tilshunoslikda 1970-yillarda paydo bo'la boshlagan, bu davrda ko'plab tadqiqotchilarda til va ong munosabatlariga nisbatan qiziqish kuchaygan, biroq ular tilning o'ziga xos xususiyatlari, funksiyalari haqida yetarlicha izlanish olib borishmagan. Keyinchalik esa ushbu soha bo'yicha tilshunos olimlar Uolles Chafe, Charlz Fillmor, Jorj Lakoff, Ronald Langaker va Leonard Talme o'z tadqiqot ishlarini olib borishdi. Bu tilshunos olimlar ma'lum bir hodisa va tushunchalar yig'indisiga yondashgan tilni tavsiflovchi va lingvistik nazariyaga asoslanuvchi g'oyalarni ishlab chiqishni boshladilar. Yuqoridagi tilshunos olimlarning tadqiqot olib borgan

g'oyalaridagi muhim jihat shundaki, til uchun eng zarur bo'lgan markaziy tushuncha bu uning ma'nosidir. Lingvistik tuzilmalar ma'nolarni ifodalash funksiyasiga asoslangan bo'lishi kerak va shuning uchun ma'no va shakl o'rtasidagi bog'liqlik lingvistik tahlilning muhim obyektini hisoblanadi, degan nazariyani ilgari surishgan.

1980-yilga kelib esa tilshunos olimlar Lakoff va Langaker o'z tadqiqotlarida lingvistik muammolarni kognitiv nuqtai nazardan o'rganishni boshladilar.

Kognitiv tilshunoslik haqida shuni ta'kidlash joizki, bu fan tilni asosiy barcha tushunchalarini kognitiv mexanizm, ya'ni axborotni qayta ishlovchi tizim sifatida o'rganadi. Tilshunos olim Sh.Safarovning fikriga ko'ra, "Kognitiv tilshunoslikning vazifasi til yordamida bilim olish va saqlash, tilni amalda qo'llash hamda uzatish, umuman, til tizimi va tarkibini inson miyasidagi in'ikosi sifatida tafakkur bilan bog'lab, chuqur ilmiy tadqiq etishdir". (2) Shuningdek, konseptning asosini 3 ta narsa ya'ni tushuncha, obraz va lisoniy ma'no birlashtiradi. Avvalo, konseptning shakllanishi tasavvur-obraz bilan bog'liq va bu jarayonning tugash nuqtasi tushunchaning lisonning belgi sifatida moddiylashuvi bilan yakunlanadi. Bu shuni anglatadiki, tafakkurimizda paydo bo'lgan bu tushuncha ma'lum bir moddiy nomga ega bo'ladi.

Kognitiv tilshunoslikning fan sifatida shakllanishining hozirgi bosqichidagi asosiy maqsadi kognitiv fanning asosiy elementlari sifatida tushunchalar tuzilmalarini tavsiflash va modellashtirishdir. (3)

Kognitiv tilshunoslik sohasining muhim elementlaridan biri bo'lgan "konsept" so'zining kelib chiqishi haqida so'z yuritadigan bo'lsak, bu so'z lotincha "*conceptus*" so'zidan olingan bo'lib, "*fikr, tushuncha*" ma'nolarini ifodalaydi. "Konsepsiya" atamasi 90-yillarning boshidan boshlab lingvistik adabiyotda faol qo'llanila boshlangan.

Kognitiv tilshunoslikning keyingi asosiy qismlaridan biri bu kognitiv ssenariy bo'lib, bu atama 1977-yilda Roger Shank va Robert Abelsonlar tomonidan "Ssenariylar, rejalar, maqsadlar va tushunish: inson bilimlari tuzilmalarini o'rganish" ilk bor tadqiq etilgan. Ssenariydagi mayda qismlar ya'ni rol, asosiy maqsad kabilar esa slot deb nomlanadi. Slot voqealar haqidagi bilimlarni ifodalovchi turli xil sabablarning zanjirini

ifodalaydi. Har bir freym bir necha slotlardan tashkil topadi. “Slot” (uyalar) atamasi ham xuddi freym atamasi kabi sun’iy intellekt bo‘yicha tadqiqot olib boruvchilar sohasi tomonidan tilshunoslikka kiritilgan.

Zamonaviy tilshunoslik sohasida freym atamasiga quyidagicha ta’rif beriladi:

- freym bu konsepsiya atrofida shakllangan va ma’lum bir madaniyat doirasida ushbu konsepsiya uchun muhim, odatiy va mumkin bo‘lgan narsalar to‘g‘risidagi ma’lumotlarni o‘z ichiga olgan tushuncha;

- shaxsning fenomenologik sohasida mavjud bo‘lgan kognitiv tuzilma tipik vaziyatlar, haqiqiy va taxminiy obyektlarning sifatlari va munosabatlari haqidagi faraz va bilimlarga asoslanadi;

- muayyan, tez-tez takrorlanadigan vaziyatlar bilan bog‘liq bilim va fikrlarni ifodalovchi kognitiv model turi, ma’lum bir lingvistik shakl bilan bog‘liq bo‘lgan ko‘plab sohalarni birlashtirgan bilimlar tarkibi.

Demak, freym tushunchasi biror-bir madaniyat uchun taalluqli bo‘lgan ma’lumotlarni o‘zida ifodalashi mumkin. Shuningdek, tilshunos S.A.Jabotinskaya freymning tuzilishiga ko‘ra besh turini ajratib bergan:

- predmet-markazli ramka (freym) deganda mantiqiy predmetga bir nechta predikatlar biriktirilgan gaplar tizimi tushuniladi, ular predmetni miqdoriy, sifat, joylashuv, vaqt, baho parametrlari bilan tavsiflaydi.

- tuzuvchilari birlashgan umumiy munosabatlar yoki subyektlar bo‘lgan ramka (freym) esa taksonomik deyiladi.

- harakat kadrida ma’lum bir makon va vaqtda o‘zaro ta’sir qiluvchi bir qancha obyektlarga ular o‘rtasidagi munosabatlarning faol xarakterini aks ettiruvchi semantik rollar beriladi: agent, bemor, asbob, adresat, foyda oluvchi, sabab, natija va boshqalar.

- egalikni ifodalovchi freymlar predmetlar o‘rtasidagi bog‘lanishni o‘zida namoyon etadi, ular egalik munosabati orqali amalga oshiriladi, “egalik” predikati shaklida taqdim etiladi. Bu ramka uch xilga ega: 1) egasi - mulk, 2) idish - to‘ldirish, 3) butun - qism.

-Asosiy assotsiativ ramka (freym) inson tafakkuridagi tushunchalarning yaqinlashishiga asoslangan obyektiv mavjudotlar o'rtasidagi o'xshashlik munosabatlarini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. Abduraimova Binafsha Ilyos qizi / Kognitiv tilshunoslik va lingvomadaniyatda konsept tushunchasi // Scientific progress volume 3 | issue 2 | 2022 issn: 2181-1601, 12-b
2. Safarov Sh / Kognitiv tilshunoslik // Jizzax "Sangzor", 2006, 91- b
3. Lapshina, E. A. / Ingliz tilidagi adabiyotda "Qo'rquv" tushunchasini og'zaki bayon qilish / Matn:to'g'ridan-to'g'ri // yosh olim. — 2018. — № 13 (199). 311-313-betlar
4. Жаботинская С.А. / Концептуальный анализ: типы фреймов // Черкасы, 1999. - Вип. 11. - с. 12-25.
5. Селиванова Е.А. / Когнитивная ономазиология.// К.: Изд-во укр. фитосоциологического центра, 2000. - 230 с.